

BURIAL MOUNDS OF SCYTHIAN TSARS IN THE SECOND HALF OF THE 4TH CENT. B. C. (A SEARCH FOR HISTORICAL REALITIES)

By the end of the current century it has become evident that a range of burial relics which belonged to Scythian tsars in the 4th cent. B. C. is studied and bound up to four 18-20 m — high barrows: Solokha, Oguz, Chertomlyk and Alexandropol. A chronological 50 years-long interval between construction of Solokha and of other sepulchres may be attributed to the period of tsar Atei reign. It gives ground to hope finding a grave of Atei himself in the earliest of three mounds.

Revision of Chertomlyk findings has thrown light on new circumstances which permit interpreting the mound as the simultaneous structure which belonged to one main buried person. The differentiating attributes which are described permit outlining a sequence of appearance of the largest burial mounds of Scythia in the following series: Chertomlyk — Oguz — Alexandropol. This argument, as well as some others, including a finding of a silver bowl with inscription AATAA in the mound, permit supposing that it was Chertomlyk where Atei was buried, his successors were buried in next barrows. Taking into account that there were certain Bosporian elements in Oguz (a sarcophagus, a vault, unique jewelry, crepundia particularly), a version is substantiated that not only tsar (Atei's son) was buried there, but his wife, probably, a Bosporian princess too. She was buried later and in a lateral grave.

Одержано 21.12.94

ПРО ВПЛИВ ЗМІН ОТОЧУЮЧОГО СЕРЕДОВИЩА НА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

С. Д. Крижицький

У статті розглядається питання про невідповідність збігу змін оточуючого середовища і історичного розвитку Ольвійської держави.

Тривалий час у вітчизняній античній археології існував, та, власне, існує й досі, майже абсолютний примат вирішальної ролі дії суто історичних факторів у розвитку суспільства. Звичайно, роль останніх не слід надто зменшувати, але, як нам уявляється, не можна недооцінювати і ступінь комплексного впливу середовища на суспільство. Спроби розглянути проблему під іншим кутом зору почали з'являтися лише в останній час у зв'язку з дослідженнями історії скіфів¹. Виходячи з цього, завданням даної статті є спроба досліджень конкретної взаємодії, або точніше, взаємовпливу суспільства та оточуючого середовища.

Для цього, перш за все, коротко схарактеризуємо, що собою фізично являла Ольвійська держава, палеогеографічні умови місця, де була розташована Ольвія, а також зміни, що відбувались за час існування полісу. При цьому відзначимо, що на цій території за античних часів не існувало суто варварського осілого населення (виняток — черняхівські племена, які з'являлися у внутрішніх районах регіону лише у кінці III ст. н. е.) отже, антропогенний фактор мав виключно античне походження.

Ольвія — одна з чотирьох найзначніших античних держав Північного Причорномор'я, заснованих грецькими переселенцями з Іонії у VI ст. до н. е., розташована у Нижньому Побужжі на правому березі Бузького лиману. Виникненню Ольвії передувало заснування у другій половині VII ст. до н. е. поселення на сучасному острові, а у ті часи півострові, Березань. Сама Ольвія виникає близько середини VI ст. до н. е. і існує до середини — третьої чверті IV ст. н. е. У топографічному відношенні Ольвія складалася з трьох частин:

Верхнього (до 42 м над сучасним рівнем лиману), Нижнього (до 10 м) та терасного міста² (рис. 1). Від високого плато правого берега Бузького лиману Ольвія відокремлювалась двома балками. Загальна площа у період розкві-

Рис. 1. Схема Ольвійського городища. Арабська нумерація позначає траншеї та невеликі розкопи; нумерація римськими цифрами — основні розкопи; XXVI — розвали каміння у затопленій частині Ольвії; XXVII — зона припортових складів; VIII-XXVIII — «пристань» — розвал оборонного комплексу.

ту — близько 55 га при населенні не менше 13—16 тис. чоловік⁴. Зараз значну частину Нижнього міста (близько 20 га) внаслідок трансгресії затоплено⁵ (рис. 2). Ольвія була оточена численними сільськими поселеннями, які розташовувалися по берегах лиманів. Кількість цих поселень у архаїчний час (VI — поч. V ст. до н. е.) становила понад сто; у IV ст. — першій половині III ст. до н. е. — близько півтори сотні; у перші сторіччя нової ери — більше півсотні⁶. На етапі розквіту держави — в останній третині IV — першій по-

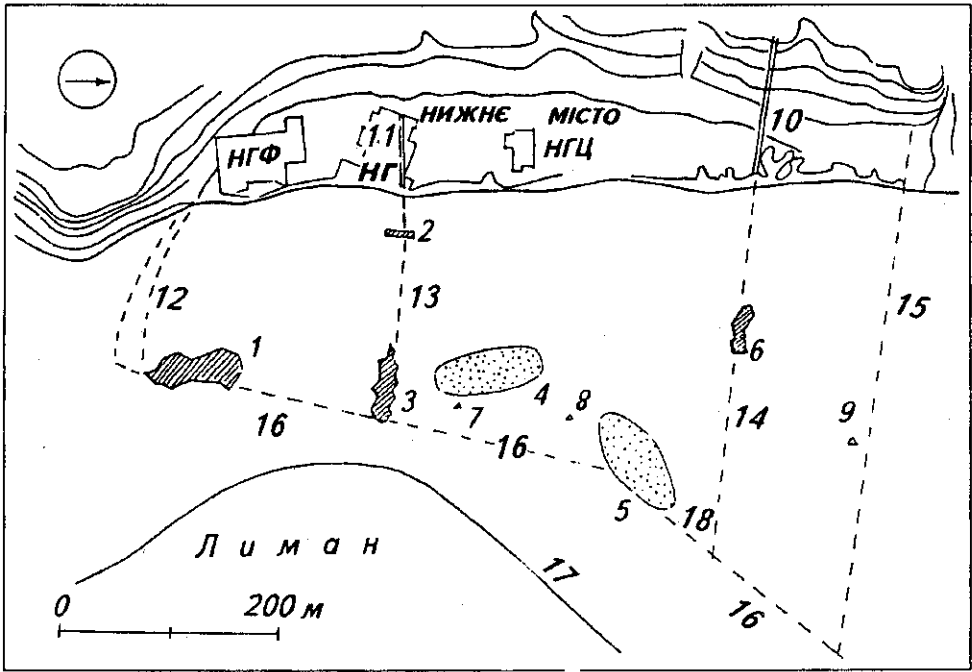

Рис. 2. Об'єкти, досліджені у затопленій частині Ольвії: 1, 2, 3, 6 — розвали каміння оборонних комплексів; 4, 5 — зона припортових складів; 12 — підводні межі Нижнього міста; 13 — північна межа міста у перші сторіччя нової ери; 14, 15 — північні межі Нижнього міста у доримський час; східна межа Нижнього міста.

ловині III ст. до н. е. кількість сільського населення могла сягати 30—40 тис. чоловік при загальній площі активного землеробства близько 1 тис. км²⁷, а на архаїчному етапі — наприкінці VI — початку V ст. до н. е. — 10—16 тис. мешканців⁸.

Регіон має степовий ландшафт з заплавами терасами і, частково, балками, вкритими змішаними галями (тополя, дуб, береза, берест, сосна, верба). Там навіть у XIX ст. відзначалася наявність досить густих гаїв⁹. На низькому Кінбурнському півострові (так зв. Гілея) містилися хвойні гаї (рис. 3). Нижньобузька рівнина у нижньому шарі складена з лесових ґрунтів товщиною до 20—30 м. Ґрунти, головним чином, каштанові та, впродовж водоймищ, темнокаштанові. У Південній частині регіону, відокремлюючи його від моря, розташовані дві низькі піщані коси — Кінбурнська та Тендровська. Наявні два значні водні горизонти над сучасним рівнем дзеркала лиману — у районі Ольвії — 1,5 та 4,5 м¹⁰. Є також значні виходи понти́йського вапняку, гончарних та будівельних глин, на Кінбурнському півострові — гематитові (що правили для отримання заліза) піски, та піски, придатні для будівництва та склоробства. У степу водились сайгаки, кулани, байбаки, лиси та інші види степових тварин. У річках — осетрові, скумбрія, кефаль, сом, лящ, щука, короп та інші дрібні види риби.

Все це визначило вибір місця грецькими переселенцями, оскільки згадані сприятливі особливості оточуючого середовища доповнювалися досить зручним географічним положенням на перетині найзначніших річкових та морських торговельних шляхів. Інакше кажучи, тут були досить широкі можливості як для ведення інтенсивного сільського господарства — землеробства та скотарства, так для ремесел і торгівлі.

Власне, ландшафт і, особливо, характер ґрунтів, оскільки основу переселенської хвилі становили сільські мешканці¹¹, визначили характер конкретного розселення греків у Нижньому Побужжі. Головним чином, невеликі сільські поселення переселенців (хоча були іноді і досить значні за площею, до 50—70 га, як, наприклад Чортувате VII на північ від Ольвії) розташовувалися на високих берегах лиманів, у Аджигольській балці та на схилах де-

Рис. 3. Схема розташування лісових масивів у Нижньому Побужжі (за М. М. Ієвлевим): 1 — античні поселення; 2, 3 — скіфські поселення; 4, 6 — степи; 5 — ліси.

яких інших балок. Кілька поселень було й на Кінбурнському півострові. Постійні поселення мали природний захист — балки, урвища та ін., які у перші сторіччя нової ери посилювалися штучними захисними спорудами. Таке розташування давало змогу поєднувати сільське господарство, промисли, торгівлю та ремесла. Наявність гематитових пісків обумовила виникнення ремісничого Ягорлицького, очевидно сезонного, поселення. Впродовж Аджигольської балки розміщувалось кілька тимчасових стоянок пастухів. Наявність Тендровської коси, міфологічно пов'язаної з іменем Ахілла, який наздогнав там Іфігенію, визначила розміщення святилища цього героя, а сама коса отримала назву Ахіллов Дром. Відсутність у регіоні пагорбів, подібних тим, на яких розміщувалися старі грецькі міста у Середземномор'ї, примусила грецьких переселенців піти на паліатив — для Ольвії була обрана ділянка високого плато, яка відокремлювалася від оточуючої території двома балками і охоплювала напівеліпсом нижню терасу, сформовану під час новочорноморської трансгресії¹². Саме це дало змогу сформувати місто з трьох частин — верхньої, нижньої та терасної, що є типовим для грецьких міст Середземномор'я. У зв'язку з цим слід підкреслити, що ніде у даному регіоні зручнішого місця обрати не вдалося б.

Місцеві ресурси обумовили спрямованість економіки. Це, перш за все, виробництво зерна у надлиманних зонах, гарний урожай якого міг загалом сягати 30—55 тис. т¹³; скотарство у внутрішніх районах, де вздовж довгих пологих балок розташовувалися пасовиська. Разом з тим, слід відзначити, що при посередньому врожаї тут міг виникати і дефіцит зерна. Про що, зокрема, згадується у декреті на честь Протогена (IOsPE, I², № 32). Серед найбільш розвинених ремесел, існування яких обумовлювалося місцевими ресурсами, відзначимо гончарне та будівельне. Наявність виходів сарматських вапняків та відмінного лесу призвели до широкого використання у будівництві саме цих матеріалів. Існували, хоча і в значно менших обсягах, також деревообробка, залізобробне, ливарне, ювелірне та інші ремесла, у тому числі і так зв. домашні — прядіння, ткацтво.

Промисли — рибальство, мисливство, видобуток солі значної ролі в економіці, як у Херсонесі або на Боспорі, не відігравали. В усякому випадку в Нижньому Побужжі вони не знайшли досить суттєвого відображення у пам'ятках археології. Нарешті, розташування Ольвії в місці злиття Дніпра та Південного Бугу поблизу Чорного моря надало виняткові можливості для посередницької торгівлі. Це відбилося не тільки у поширенні грецького імпорту

у басейнах цих річок, але й у промові риторика з Віфінії Діона Хрисостома (він побував у Ольвії наприкінці I ст. н. е.), який відзначив, що на прохання скіфів Ольвія була відновлена після гетської навали на старому місці з метою налагодження торгівлі.

Таким чином, оточуюче середовище багато у чому визначило ряд важливих особливостей розвитку Ольвійської держави. Продовжувало воно активно впливати і в подальшому. Це добре видно по змінах у житті ольвіополітів, що збігаються зі змінами оточуючого середовища. Найважливішу роль в історії поліса відіграли зміни узбережної лінії і, частково, клімату, котрі, як здається справили вплив не тільки на розвиток економіки, але й на фізичне існування міст і поселень і, врешті-решт, на їх історичну долю.

Якщо при заснуванні у VI ст. до н. е. античних північнопричорноморських держав річища Дніпровського, Бузького, Дніпро-Бузького та Березано-Сесницького лиманів були чи не у два рази вужчими ніж зараз, перебуваючи у межах заплавних терас, які створилися під час Фанагорійської регресії (про наявність таких терас та їх заболочування свідчить, зокрема, Діон Хрисостом)¹⁴ (рис. 4), то внаслідок Німфейської трансгресії, яка почалася приблизно у I ст. н. е. і досягла максимуму на початку другої половини I тис. н. е., у перші сторіччя нової ери, відбулися серйозні зміни. Почалося поступове руйнування корінних узбереж (рис. 5). Приблизно у цей же час утворюється о. Березань, формуються Березанський та Сосицький лимани, Ягарлицька затока, починається складання сучасної форми Кінбурнської та Тендрівської кіс¹⁵.

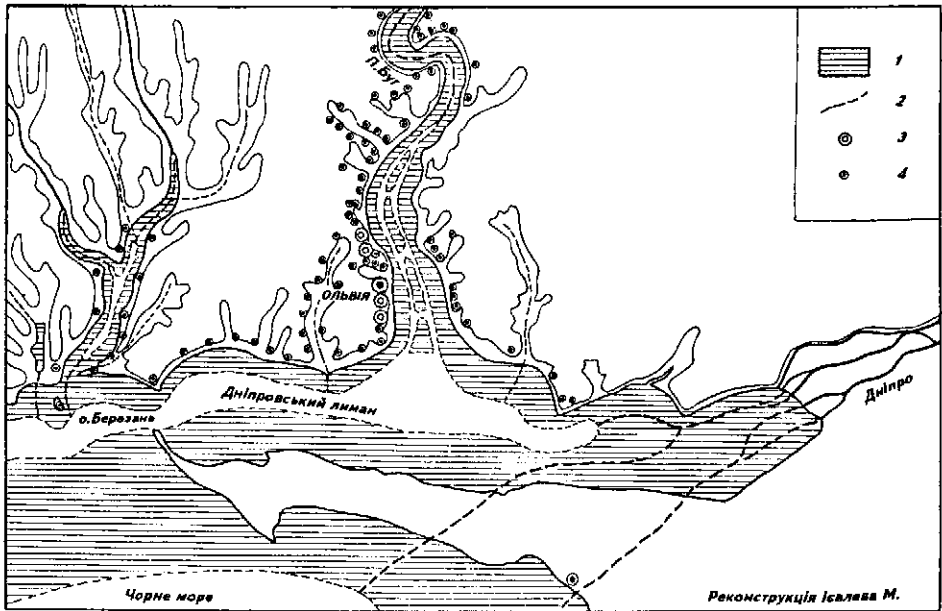

Рис. 4. Нижнє Побужжя у VI—V ст. до н. е. (за М. М. Ієвлевим): 1 — оголені ділянки заплавних терас; 2 — русла річок, які тоді існували; 3 — великі поселення; 4 — невеликі поселення та хутори.

До особливо негативних наслідків у житті Ольвії повинна була призвести ерозія корінних узбереж, оскільки саме на них розташовувалася основна кількість поселень ольвійської хори. Судячи зі зміни рівня лиманів від I тис. н. е., коли рівень був нижчим за сучасний на 7—9 м, до III ст., коли цей же рівень був нижчим за сучасний лише на 44 м¹⁶, у перші сторіччя н. е. повинні були відбутися досить значні руйнування узбережних поселень. Саме тоді почалося і безпосереднє підтоплення Ольвії. У зв'язку з цим відзначимо, що навіть у нашому сторіччі, коли темпи трансгресії близькі нулю, а рівень лиманів (за П. В. Федоровим) відповідає III ст. н. е., відбувається до-

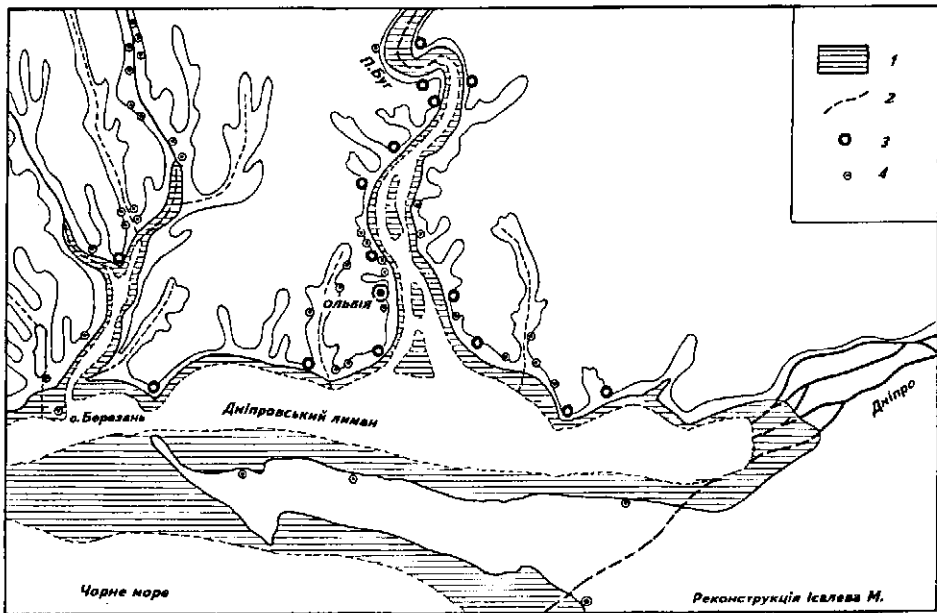

Рис. 5. Нижче Побужжя у перші сторіччя нової ери (за М. М. Ісалевим): 1 — оголені ділянки заплавлених терас; 2 — русла річок, які існували; 3 — укріплені городища; 4 — неукріплені поселення.

сильне значне руйнування античних поселень внаслідок ерозії та зсуву, активність яких зростає через підняття рівня лиманів. Так, наприклад, за 60 років (1913—1973) територія городища Мис скоротилася майже на третину; городища Сіверсів Маяк та Станіслав за 6 років (1979—1985 рр.) втратили відповідно 300 і 400 м² площі; городище Золотий Мис щорічно втрачає від 0,6 до 0,9 м узбережної смуги¹⁷.

При цьому, необхідно підкреслити, що руйнівні процеси, пов'язані, очевидно, зі змінами гідрологічного режиму, почалися ще, принаймні, в елліністичний час, тобто тоді, коли власне, вода лиманів ще безпосередньо не загрожувала узбережжю. Про це свідчать дані розкопок Ольвії, де вдалося виявити два великих зсуви. Один — близько I ст. до н. е., у районі уявного місцезнаходження театру, другий — приблизно у II ст. до н. е. у Північній частині Нижнього міста, де розташовувалися житлові квартали. Значні руйнування відбулися, очевидно, до часу будівництва римської цитаделі у другій половині II ст. у південно-східній частині городища, де ольвіополіти були змушені будувати стіни цитаделі на рельєфі зі значним падінням, про що свідчить різниця у глибині закладення підшов внутрішнього та зовнішнього фасадів однієї з куртин, що становить понад 1 м при товщині стіни близько 2 м.

Таким чином, у нас є всі підстави припускати, що в елліністичний час ольвіополіти почали переконаватися у виникненні факторів, які загрожували існуванню міста, а у перші сторіччя нової ери — і життю сільських поселень.

Загроза місту певною мірою могла обумовити скорочення міської території у перші сторіччя нової ери приблизно втричі — зона згаданих зсувів залишилася за межами міських мурів Ольвії перших сторіч нової ери (рис. 6). Таке значне скорочення території міста навряд чи можна пояснити лише нечисленністю мешканців Ольвії, які повернулися на згарище рідного міста після навали Бурбесті. Саме ця нечисленність могла бути обумовлена непридатністю, вірніше, загрозою, для населення значної частини Терасного та Нижнього міста. У зв'язку з цим ольвіополіти залишили потужні укріплення елліністичного часу, що оточували, в тому числі, зсувну зону і замість них обгородили територію немісними мурами. Потреба у додатковій території була досить гострою. На користь цього свідчить скупченість внутрішньої забудови міста перших сторіч нової ери, розташування поміж мурами Ольвії вка-

заного періоду та елліністичними захисними лініями значних господарсько-виробничих нежилых передмість¹⁸, а також намагання розширення території міста за рахунок терасування стрімких схилів.

Загроза фізичному існуванню сільських поселень (наявність давніх зсувів (наявність давніх зсувів зафіксована на багатьох поселеннях) цілком вірогідно могла стати однією з важливих причин повного запускання античної сільської округи від середини III ст. Істотна роль цього чинника побічно підтверджується тим, що після припинення життя хори ще близько сторіччя продовжувала існувати не тільки сама Ольвія, але й черняхівські поселення Нижнього Побужжя. Невпевненість у завтрашньому дні внаслідок невинного поступового стихійного руйнування поселень

та міста обумовила недоцільність подальшого перебування та витрат зусиль для військового захисту у неспокійну добу переселення народів. У зв'язку з цим слід зазначити, що, наприклад, у Пантикапеї і Херсонесі, території яких очевидно не були у такому загрозливому стані, активне життя тривало і у ранньосередньовічний час.

Щодо кліматичних змін, то, на жаль, дослідження які є, не дають досить чіткої однозначної картини. Так, за одними авторами у VII—VI ст. до н. е. клімат був сухий та теплий; потім — з початку V ст. до н. е. він холоднішає та зростає вологість (зокрема — холодні зими та дощове літо знаходять підтвердження у Геродота (IV, 28). У IV—III ст. до н. е. вологість різко зростає і до рубежу ер клімат наближається до сучасного¹⁹. На думку інших дослідників приблизно з третьої чверті I тис. до н. е. спостерігається потепління клімату та зменшення кількості опадів. Ці процеси тривають і у перші сторіччя нової ери²⁰.

Однак, є надійніші дані. Винятково сухий та жаркий період протягом II—I ст. до н. е. (150—175 років) зафіксований для Західного Криму на підставі дослідження відкладів мінеральних озер, що, звичайно, можна поширити і на південь Європейської частини України²¹, і тим більше на Нижнє Побужжя, розташоване поруч із Західним Кримом. Посушливість клімату у другій половині III ст. до н. е. знаходить побічне підтвердження і у декреті на честь Протогена, де згадується ряд неврожайних років (IOPE, I², № 32).

Загалом, у перші сторіччя нової ери клімат стає стабільнішим, помірним та вологим²².

Проте, навіть з урахуванням відзначених суперечностей у гіпотезах сучасних дослідників кореляція кліматичних та історичних змін у житті поліса

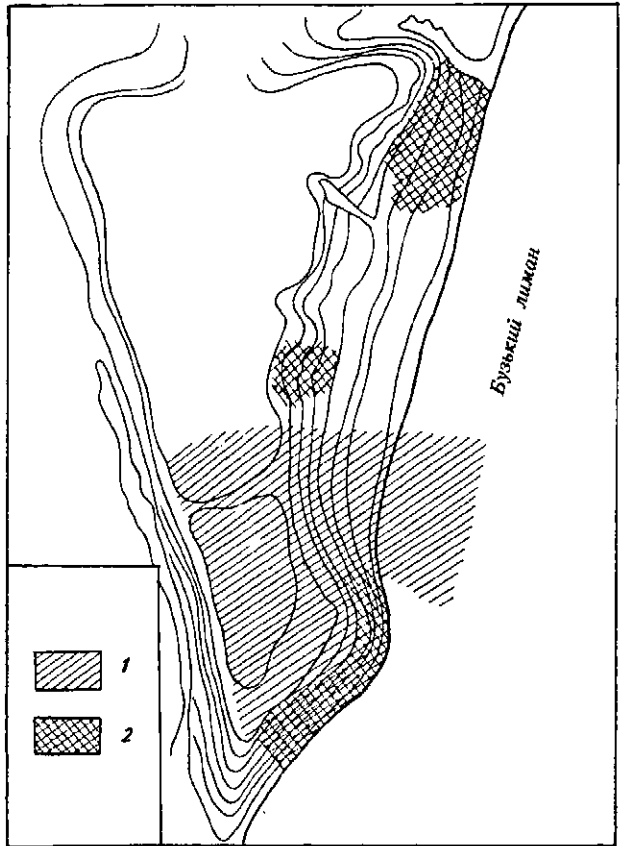

Рис. 6. Ольвійське городище у перші сторіччя нової ери: 1 — територія міста, забудована у перші сторіччя нової ери; 2 — зони давніх зсувів.

досить реальна, оскільки в них є, по-перше, науково встановлені факти, хоча й нечисленні, по-друге, повідомлення давніх авторів.

До перших належать: декрет на честь Протогена середини — другої половини III ст. до н. е. (IOsPE, 1², № 32), де засвідчується ряд неврожаїв; відомості по озерах Західного Криму, які однозначно фіксують наявність сухого та жаркого клімату у II—I ст. до н. е.²³; дані про переважання до рубежу ер лісової фауни, а у перші сторіччя нової ери — степової, що свідчить про скорочення площі лісів внаслідок посушливості клімату або діяльності людини²⁴.

Щодо другої групи свідочств — повідомлень давніх авторів, то серед них має високий ступінь вірогідності лише повідомлення риторів з Віфінії Діона Хрисостома, який побував у Ольвії наприкінці першого століття нової ери і на власні очі бачив напівзатоплені дерева (XXXV). Менш надійним є скіфський логос Геродота, оскільки й досі точаться суперечки про те, чи дійсно він сам відвідував Ольвію, чи користувався повідомленнями інших людей. Свідчення ж таких авторів як Теофраст, Аристотель, Страбон без будь-яких сумнівів були вторинними. І все ж загальне уявлення про кліматичні умови Північного Причорномор'я з урахуванням специфіки їх сприйняття мешканцям Середземномор'я ці автори дають.

Виходячи з цих даних, є підстави припускати, що саме посушливість клімату, яка встановилася до VII ст. до н. е. і як наслідок — неможливість ведення досить ефективного землеробства та скотарства призвели у Нижньому Побужжі до припинення життя на постійних поселеннях епохи пізньої бронзи.

Збігаються зі змінами клімату і переламні події у житті сільської округи Ольвії²⁵. Похолодання та збільшення вологості на початку V ст. до н. е. із редуцією великої хори, відновлення якої збігається з перехідним етапом до посушливого жаркого клімату II—I ст. до н. е., тобто з етапом перетворення регіону у IV — частково III ст. до н. е. на зону досить впевненого землеробства. Загибель великої хори у середині III ст. до н. е. збігається з наступом посушливого клімату у другій половині III ст. до н. е., тобто з переходом регіону до зони невпевненого землеробства. Становлення клімату сучасного типу відбувається саме в той час, що й початок відновлення хори наприкінці I ст. до н. е. — початку I ст. н. е. У зв'язку з цим підкреслимо, що в перші сторіччя нової ери відбувається розвиток виноградарства²⁶, виникнення якого напевно, можна віднести ще до елліністичного часу, про що можуть свідчити знахідки зерен напівдикого винограду у відповідних культурних нашаруваннях Ольвії.

Багатоплановим, хоча й не визначальним, у свою чергу був вплив діяльності населення Ольвійського полісу на оточуюче середовище.

Найбільш обмеженим, локальним був цей вплив відносно змін рельєфу. Такі зміни мають місце у зонах розташування поселень і, зокрема, самої Ольвії. Вони виявляються у зростанні товщини культурних шарів, появи ровів та валів навколо укріплених городищ у перші сторіччя нової ери, поглибленні балок з метою захисту та добування будівельних матеріалів, іноді терасування схилів. Особливо яскраві такі зміни у самій Ольвії. Тут товщина культурних нашарувань становить звичайно 2—4 м на горизонтальних ділянках і до 6 м та більше на схилах. В елліністичний час були терасовані та забудовані схили між Верхнім та Нижнім містами. Характер сучасного рельєфу місцевості дає підстави вважати, що ольвіополіти розширювали Заячу балку, яка захищала місто з заходу, з метою видобутку глини для міського будівництва. Як відомо, у будівництві Ольвії досить широко використовувалися сирцева цегла та шарові підвалини, які склалися з лесових та земляно-золистих прошарків²⁷.

Посилювало ерозію узбереж й добування будівельного каміння — черепашкового вапняку, який видобувався відкритим способом з берегових зрізів. Залишки давніх каменоломен зафіксовані на узбережжі Бузького лиману²⁸. Стосовно ж можливості наявності значних гідротехнічних споруд, добре відомих у античному світі, то будь-які дані про це відносно Нижнього Побужжя відсутні. Є лише гіпотеза про створення у витоках Заячої балки в Ольвії водосховища²⁹. Але це з ряду міркувань дуже сумнівно³⁰. Відсутні в нас і будь-які залишки гідротехнічних споруд в Ольвійській гавані, будівництво яких могло б призвести до зміни гідротехнічного режиму. Розвал каміння у затоп-

леній частині Ольвії — так зв. пристань, швидше за все належав до оборонного комплексу, хоча остаточна інтерпретація цього об'єкту поки що неможлива³¹. Що стосується побутових систем життєзабезпечення, — водогоня та каналізації, рівень технічних рішень та масштаби не були такими, щоб призвести до якихось суттєвих змін оточуючого середовища. Зокрема, водопостачання міста здійснювалося за допомогою окремих каптажів природних джерел, колодязів, водозбірних цистерн³². Не були централізовані й каналізаційні системи, що визначило їх невеликі розміри та малу пропускну спроможність кожної з них, і, тим самим, не могло призвести до виникнення більш-менш значних руйнівних процесів.

Сильніше повинен був виявитись антропогенний вплив на оточуюче середовище з боку сільськогосподарської та промислової діяльності ольвіополітів. У зв'язку з цим слід зазначити, що щільність заселення грецькими переселенцями Нижнього Побужжя була щонайменше на два-три порядки вищою, ніж у епоху пізньої бронзи. Відповідно зросло й навантаження на сільськогосподарські угіддя. А це при регулярному веденні сільськогосподарських робіт, але низькому рівні агротехніки, недостатньому досвіді у нових для греків географічних умовах не могло не призвести до виснаження ґрунту.

Серед промислових занять населення Ольвійської держави реальні та масштабні втрати оточуючому середовищу могли нанести лише заготівля лісу та, частково, мисливство. Ні рибальство, судячи за відсутністю цистерн для засолювання риби та її зберігання (як було у Херсонесі та на Боспорі), ні обмежене використання гематитових пісків, ні видобуток осадочної солі досить значного місця у заняттях населення не займали. Як відзначалося вище і здобування каміння та глини могло призвести лише до локальних змін. У зв'язку з цим, слід додати тільки те, що як показують приблизні розрахунки для будівництва навіть такого відносно великого центру як Ольвія, одноразово було б потрібно не більше як 150 тис. м³ будівельного каміння і близько 450 тис. м³ глини³³. У зв'язку з цим досить сказати, що таку кількість глини, навіть з урахуванням потреб наступних етапів будівництва могли цілком забезпечити Північна та Заяча балки, розташовані навколо Ольвії. Сучасна форма цих балок дає підстави вважати їх частково штучне походження. Звичайно, подібні руйнування рельєфу мали локальний характер.

Інакше було із заготівлею лісу, який використовувався для стель, кроків, сходів, іноді підлог, виробництва меблів, будівництва кораблів, опалення будинків, випалювання керамічних виробів, виготовлення деревного вугілля. На час прибуття грецьких колоністів у Північне Причорномор'я лісами були вкриті не лише балки, але й Гілея (Кінбурнський півострів), де, за Геродотом, ріс густий ліс з деревами різних порід (IV, 76)³⁴. Однак, виходячи з даних палеозоологів, кількість лісів до перших сторіч нової ери значно скорочується. Здається цілком вірогідним, що зникнення лісів було наслідком дії, головним чином, антропогенного фактора. Воно торкнулось не лише балок і заплавл, але, як можна гадати і Гілеї. У зв'язку з цим відзначимо, що, судячи за декретом II ст. до н. е. на честь Нікерата, ольвіополіти мали цілком певні інтереси в Гілеї (IOsPE, I², № 34). Враховуючи те, що в декреті йдеться очевидно про більш-менш масове відвідання Гілеї ольвіополітами, можна припустити, що це було зроблено у зв'язку з якоюсь виробничою потребою. А такою в умовах Гілеї, швидше за все, могла бути заготівля лісу.

Таким чином, загалом можна стверджувати, що вплив населення Ольвійської держави на оточуюче середовище не міг бути вирішальним відносно якихось більш-менш кардинальних змін. На користь цього, крім зазначеного вище, свідчить також рівень розвитку технічних засобів, характер господарства, відносно невелика густина населення. Так, навіть на етапі максимального розвитку у IV—III ст. до н. е. у Нижньому Побужжі вона навряд чи могла становити більше 50—55 тис. чоловік на 1 тис. км² активно використовуваної узбережної смуги при повній економічній зоні у двічі-тричі більшій³⁵.

У світі викладеного вище, зіставляючи досить серйозні та тривалі переламні події у житті ольвійського поліса (такі, як колапси хори, скорочення території міста і зменшення густоти населення сільськогосподарської округи у перші сторіччя нової ери, остаточна загибель Ольвії) і зміни в оточуючому

середовищі, уявляється можливим припустити наявність певної залежності перших від других.

Так, перший колапс ольвійської хори, який відбувся наприкінці першої чверті V ст. до н. е., зараз пояснюється військово-політичними³⁶ або виробничими та соціально-економічними причинами³⁷. З часом певну роль могли відіграти і кліматичні фактори (похолодання, підвищення вологості), а також виснаження ґрунту і пов'язана з цим недостатня врожайність. Як вже відзначалось, в останньому випадку, безпосередні дані відсутні, але це могло бути цілком реально. Тим більше, що перерва у житті великої хори затягнулася майже на сторіччя без будь-яких очевидних у подальшому військово-політичних причин. У зв'язку з цим, відзначимо, що навіть виходячи з можливості залежності Ольвії від скіфських царів у V ст. до н. е. у формі протектората, логічно припустити наявність зацікавленості скіфів у економічному розвитку міста. А це було б реально внаслідок, у першу чергу, існування великої хори.

Широка реколонізація ольвійської хори, що відбулася у IV ст. до н. е. (термін «реколонізація» ми приймаємо умовно — у значенні нове сільсько-господарське освоєння території), могла бути обумовлена зміною кліматичних умов і поступовим природним відродженням родючості ґрунту. У зв'язку з цим нагадаємо, що «реколонізація» не мала обвального характеру. Нове освоєння хори відбувалося протягом приблизно півсторіччя. Тобто, не можна сказати, що цей процес був чітко організований та суворо регламентований, як це мало б бути у випадку, коли «реколонізація» була обумовлена лише політичними або державно-економічними цілями.

Другий колапс ольвійської великої хори, який почався близько середини III ст. до н. е., пов'язується, звичайно, з нестабільністю військово-політичної ситуації у степу навколо Ольвії³⁸. Але ця нестабільність мала мінливий характер, а у такому випадку, як свідчить приклад Боспорського царства, сільські округи не зникають, а їх поселення зміцнюють оборонними стінами та баштами. Інакше кажучи, поселення могли загинути внаслідок навали варварів, але згодом, вони значною мірою мали бути відновлені. Нам здається, що у даному випадку причиною невідновлення великої хори протягом майже двох з половиною сторіч при тому, що власне місто продовжувало існувати, і досить активно, швидше за все могли бути зміни кліматичних умов. Саме у цей час настає посушлива погода, яка досягає максимуму у II—I ст. до н. е. Саме цим, у першу чергу, а додатково, можливо і черговим виснаженням ґрунту можна пояснити часте повторення неврожайних років, які згадуються у декреті на честь Протогена (IOPE, I², 32). У зв'язку з цим слід зазначити, що аналогічна ситуація у цей час складається й у степу. Так, саме зміною, у першу чергу, кліматичних умов пояснюється запустіння не пізніше III ст. до н. е. раніше відносно щільно заселених степових просторів Північного Причорномор'я³⁹. Для виникнення цієї кризи кочового скотарства стало основою виснаження природних ресурсів⁴⁰. Це є ще одним побічним доказом того, що колапси хори Ольвії могли бути пов'язані не тільки з кліматичними змінами, але й з періодичним виснаженням ґрунту. На користь останнього може свідчити також і зростання інтервалів між етапами активного існування великої хори — близько сторіччя між першим і другим етапами і 250 років між другим та третім етапами. У зв'язку з цим, підкреслимо, що у перші сторіччя нової ери густота населення була майже у три рази нижчою, ніж у IV — першій половині III ст. до н. е.

Що ж до скорочення території Ольвії у перші сторіччя нової ери, то, як вже відзначалося, цілком вірогідно одну з істотних причин цього вбачати у розвитку зсувних процесів. Побічно, на користь цього свідчить те, що навіть у час розквіту міста у перші сторіччя нової ери (у другій половині II ст. н. е.) незважаючи на надзвичайну скупченість забудови всередині оборонних мурів, нічого не розширювалося.

Очевидно, наступом лиману і активним внаслідок цього руйнуванням узбережних поселень хори Ольвії можна пояснити й зменшення густоти населення сільської округи у перші сторіччя нової ери.

Наступом лиману та виснаженням ґрунту значною мірою могло бути обумовлене остаточне припинення життя в Ольвії у першій половині IV ст. н. е.

На завершення, ще раз підкреслимо, що метою цієї статті аж ніяк не було протиставлення дії природних факторів історичним і тим більше ігнорування останніх. Була зроблена спроба показати лише те, що кардинальні зміни в історичному розвитку Ольвії можна певною мірою пояснити і дією природних факторів; обґрунтувати неспадковість збігу поворотних моментів в історії цього полісу зі змінами в оточуючому середовищі при визначальній ролі останніх у деяких випадках. Виходячи з цього, нам уявляється, що назріла необхідність ширшого і комплексного підходу до пояснення причин виникнення важливих змін в історії Ольвійської держави.

Примітки

¹ Гаврилук П. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1989.— С. 21—24; Подин С. В. От Скифии к Сарматии.— К., 1992.— С. 101 и сл. У відомій праці В. Д. Блаватського (Природа и античное общество.— М., 1976) йдеться про вплив суспільства на оточуюче середовище, а не навпаки, та про античний світ загалом.

² Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историческое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 42.

³ Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до н. э. // Проблемы греческой колонизации Северного Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 122.

⁴ Крыжицкий С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причерномор'я // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 54.

⁵ Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // АКСП.— 1984.— С. 63.

⁶ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 40, 74, 94.

⁷ Крыжицкий С. Д., Щеглов О. М. Вказ. праця.— С. 51, 54.

⁸ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 36.

⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 233.

¹⁰ Шилик К. К. К палеографии Ольвии // Ольвия.— К., 1975.— С. 60.

¹¹ Там же.

¹² Там же.— С. 73 и сл.

¹³ Крыжицкий С. Д., Щеглов О. М. Вказ. праця.— С. 54.

¹⁴ Шилик К. К. Указ. соч.— С. 88.

¹⁵ Новиков Б. И. Донные отложения лиманов Северо-Западного Причерноморья и их влияние на качество воды при опреснении // Гидробиология Дуная и лиманов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 67.

¹⁶ Шилик К. К. Указ. соч.— С. 72, 90. Ці ж величини за П. В. Федоровим: 2 м і близько 0 відповідно. Проте, безпосередні археологічні дані свідчать про те, що максимум Фанагорійської регресії в районі Ольвії був не менше ніж на 3—4 м нижче сучасного, оскільки найнижчий рівень розташування будівельних залишків у затопленій частині Ольвії знаходиться на 2—3 м нижче сучасного рівня лиману. Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // Античная культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 45. Ще більші цифри німфейської трансгресії наводяться в одній з нещодавніх статей, у якій знаходять певне підтвердження висновки К. К. Шилика. Приймаючи рівень моря до часу грецької колонізації рівним — 10—11 м (відносно сучасного), автори доходять висновку про те, що німфейська трансгресія (що почалася у III—II ст. до н. е.) до середини I тис. н. е. досягає позначки 0+1 м (тобто перевищує сучасний рівень на 1 м) і усякому випадку, судячи з обох варіантів запропонованої кривої, спостерігаються катастрофічні наступи моря як у I ст. до н. е., так і особливо наприкінці III ст. н. е. Бруяко И. В., Картов В. А., Петренко В. Г. Изменение уровня Черного моря от эпохи камня до средних веков (по результатам исследования северо-западного шельфа) // Изучение памятников истории и культуры в гидросфере.— М.— 1991.— Вып. 2.— С. 11, 13.— Рис. 1 приложения).

¹⁷ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 152.

¹⁸ Крапивина В. В. К вопросу о застройке Ольвии во II—III вв. н. э. // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984; Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историко-географическое исследование.— С. 137 и сл.; Лейпунская Н. А. Предместье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.— С. 79 и сл.

¹⁹ *Адаменко В. Н., Масанова М. Д., Четвериков А. Ф.* Индикация изменений климата: методы анализа и интерпретации.— Л., 1982.— С. 60.— Рис. 4, 4; *Блаватский В. Д.* Природа и античное общество.— М., 1976.— С. 4; *Борисов А. А.* Климаты СССР в прошлом, настоящем и будущем.— Л., 1975.— С. 401 и сл.; *Брукс К.* Климаты прошлого.— М., 1952.— С. 282; *Фізична географія Української РСР.*— К., 1982.— С. 50.

Такий характер кліматичних змін знаходить підтвердження й у дослідженнях останнього часу. Див.: *Подгоробецкий П. Д.* Природа Западного Крыма в античную эпоху // Северо-Западный Крым в античную эпоху.— К., 1994.— С. 17 и сл.

²⁰ *Лосев К. С.* Климат вчера, сегодня и завтра.— Л., 1985.— С. 98; *Бучинский И. Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— К., 1963.— С. 59.

²¹ *Дзенс-Литовский А. А.* Геологический возраст слоёвых отложений минеральных озёр // Природа.— 1936.— № 12.— С. 53, 54.

²² *Адаменко В. Н.* и др. Указ. соч.— С. 60; *Борисов А. А.* Указ. соч.— С. 403, 406.

²³ *Дзенс-Литовский А. А.* Указ. соч. Дані О. О. Дзенс-Литовського підтверджуються сучасними дослідженнями. Див.: *Николаев С. Д.* Изменение климата в районе Черного моря и в голоцене по изотопно-кислородным данным // Вестник МГУ.— Спр. геогр.— 1972.— № 6.— С. 52—60; *Федорова Р. В.* Применение споро-пыльцевого анализа в археологических исследованиях Прикаспия и Предкавказья // СЛ.— 1959.— № 1.— С. 287.

²⁴ У першій сторіччя нової ери повністю домінують степові види дикої фауни, вони становлять близько 60%. Зокрема, кулан і, особливо сайгак, тоді як у доримський час переважають лісові види — бобр, всьдмідь, олень звичайний, лось та інші. *Журавлев О. П.* Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины.— К., 1983.— С. 45; *Журавлев О. П.* Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час.— Автореф. дис... канд. іст. наук.— К., 1993.— С. 9.

²⁵ *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Указ. соч.

²⁶ Усі 6 знайдених в Ольвії виноробень датуються лише першими сторіччями нової ери. *Крапивина В. В., Кудренко А. И.* Винодельни первых веков новой эры в Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986.

²⁷ *Крыжицкий С. Д.* Ольвия. Историографическое исследование ...

²⁸ *Рубан В. В., Буйских С. Б.* Исследование в урочище Дидова Хага // ИАО.— 1975.— 1976.— С. 386. Сліди видобутку каміння були відкриті і у Нижньому місті Ольвії у 70-ті рр.

²⁹ *Карасев А. Н.* Оборонительные сооружения Ольвии // КСИМК.— 19.— Вып. 22.— С. 34.

³⁰ *Крыжицкий С. Д.* Ольвия. Историографическое исследование...— С. 55, 56.

³¹ *Крыжицкий С. Д.* Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // АКСП.— 1984.— С. 42—45.

³² *Крыжицкий С. Д.* Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— К., 1971.— С. 128—130.

³³ На будівництво стін одного одноповерхового будинку з кількома підвалами загальною площею забудови 200 м² при умовній планувальній сітці розташування стін 2×6 і висоті 4 м потрібно приблизно 280 м³ матеріалу — каміння та глини. Оскільки ольвійські будинки робили головним чином з сирцевої цегли, а з каміння лише цоколи та стіни підвалів, співвідношення цих матеріалів становитиме приблизно 3 (глина) до 1 (каміння). Звідси при території міста 50—55 га буде потрібно 147—161 тис. м³ каміння і 441—483 тис. м³ глини. Якщо ж врахувати наявність у місті крім житлових кварталів площ, культових ділянок, а також внутрішніх подвір'їв у житлових будинках, то ці цифри можуть бути приблизно у два рази меншими. У доповнення до цього було б потрібно не лише 100000 м³ глини та каміння для будівництва оборонних мурів Ольвії (периметр — близько 2600, товщина стін — 4,4, висота 9 м). *Крыжицкий С. Д.* О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси.— 1979.— С. 122, при максимальному проценті забудови — 84%. *Крыжицкий С. Д.* К вопросу об определении количества населения в греческом эллинистическом городе // Причерноморье в эпоху эллинизма.— Тбилиси.— 1985.— С. 96.

³⁴ Тут росли дуб, сосна, берест, вільха, береза, граб, клен, горіх, липа та сосна. *Нештадт М. И.* История лесов и палеогеография СССР в голоцене.— М., 1977.— С. 362.

³⁵ *Крыжицкий С. Д., Щеглов О. М.* Вказ. праця.— С. 54.

³⁶ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. историко-эпиграфическое исследование.— М., 1989.— С. 81 и сл.; *Марченко К. К.* Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 142 и сл.

³⁷ *Крыжицкий С. Д.* О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до н. э. // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси.— 1979.— С. 123; *Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М.* К проблеме формирования ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 14 и сл.; *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 11 и сл.; *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М., Бураков А. В.* Указ. соч.— С. 95.

³⁸ Там же.

³⁹ Полин С. В. Указ. соч.— С. 101.

⁴⁰ Гаврилюк Н. А. Указ. соч.— С. 21 и сл.

С. Д. Кръжицкий

О РОЛИ ВЛИЯНИЯ ИЗМЕНЕНИЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье рассматривается проблема совпадений изменений природной среды, в первую очередь таких, как колебание уровня моря и связанные с ним оползневые и эрозийные процессы, а также климатические изменения с достаточно серьезными изменениями в жизни Ольвийского полиса (коллапсами хоры, уменьшением плотности заселения Нижнего Побужья в первые века нашей эры, окончательная гибель сельской округи и самой Ольвии). Высокая степень синхронности этих совпадений позволяет ставить вопрос об их неслучайности. По-видимому, изменения окружающей среды оказали на развитие полиса, по крайней мере не меньшее влияние, чем военно-политические и социальные факторы. Проблема определения степени воздействия изменений окружающей среды на развитие и судьбу Ольвии заслуживает специального углубленного изучения.

S. D. Kryzhitsky

CONCERNING THE ROLE OF ENVIRONMENT VARIATION EFFECT ON HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE OLBIAN STATE

The paper is concerned with a problem of coincidences of environment variations (first of all such as the sea level variations and landslip and erosion processes induced by them, climatic changes) and rather grave changes in life of the Olbian polis (chora collapses, a decrease in the population density of the lower Bug banks in the first centuries A. D., final fall of the rural environs and Olbia itself). A high level of simultaneity of those coincidences permits supposing that they are not occasional. It seems that environment variations exerted at least not less effect on the polis development than military-political and social factors. A problem on the effect of environment variations on development and fate of Olbia needs a particular insight.

Одержано 22.11.94

ПОХОДЖЕННЯ ХРЕСТОПОДІБНИХ БЛЯХ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

С. Я. Ольговський

На підставі стилістичного та картографічного аналізів і порівняння ступіню розвитку бронзового виробництва Ольвії та лісостепової Скіфії автор дійшов висновку, що місцем винайдення та виготовлення хрестоподібних блях були майстерні Ворсклинського металобробного осередку на чолі з Більським городищем. Певну роль у поширенні цих виробів відіграли майстри, які працювали на виїзді.

Одним з типових виробів архаїчної Скіфії, виконаних у звіриному стилі, є бронзові хрестоподібні бляхи, конструктивно побудовані у вигляді центрального круглого тавра із зображенням тварини, з трьох боків якого розміщені

© С. Я. Ольговський. 1995.